

Mercanîye
Medresesi -
Bağdat
(et-Muktefa,
LXXXIV, 460
[1934])

suz olarak öldürüldü ve Abbâsîler'e ait mahalle ve binaların çoğu tahrip edildi. Bu Bağdat'ın kültür hayatına indirilen ikinci ağır darbe idi. Ahmed Celâyir 1405'te Bağdat'a dönerek Timur'un yıktığı duvarları, bazı binaları ve çarşıları tamir ettirmeye çalıştıysa da zamanı çok kısa sürdü.

1410-1467 yılları arasında Karakoyunlu Türkmenleri'nin hâkimiyetinde kalan Bağdat daha sonra Akkoyunlular'ın eline geçti. Bağdat bu Türkmen hânedanları zamanında daha geriye gitti ve bunların kötü yönetimleri yüzünden önemli ölçüde zarar gördü. Halkın çoğu şehri terketti. Sulama sisteminin harap olması sebebiyle seller yine pek çok zarara yol açtı. Makrîzî Bağdat'ın 1437'de harabe halinde olduğunu, ne bir cami ne cemaat ne de bir çarşı kaldığını, kanalların tamamen kurduğunu ve Bağdat'ın şehir olmaktan çıktığını söyler. Buna ilâve olarak kabilecilğin yaygınlığından ve kabile birliklerinin ülkenin hayatında karıştırıcı rol oynamaya başladıklarından bahseder.

Bağdat 1508'de Safevî Hükümdarı Şah İsmâil'in yönetimine geçti ve buraya sahip olmak isteyen Osmanlılar'la İranlılar arasında bir mücadele başladı. Şah İsmâil'in emri üzerine, Ebû Hanîfe ve Abdülkâdir-i Geylânî türbeleri başta olmak üzere Sünnîler'e ait pek çok türbe tahrip edildi ve birçok Sünnî lider öldürüldü. Bununla beraber Şah İsmâil Mûsâ el-Kâzım için bir türbe yaptırdı ve Bağdat'a "halifetü'l-hulefâ" unvanıyla bir vali tayin etti. Birçok İranlı tüccar Bağdat'a geldi ve ticarî faaliyetler arttı. Kürt lideri Zülfikar'ın Bağdat'ı zaptedip Kanûnî Sultan Süleyman'a tâbi olduğunu ilân ettiği kısa bir devreden sonra Şah Tahmasb 1530'da ikinci defa Bağdat'ı ele geçirdi. Ancak Kanûnî Sultan Süleyman 1534'te Bağdat'a girdi.

BİBLİYOGRAFYA :

İbn Tayfûr, *Târîhu Bağdâd*, Leipzig 1908; Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 31-38, 41-43, 82-84; Taberî, *Târîh* (Ebû'l-Fazl), II, 274, 277; III, 278-279, 322; VI, 234-235, 265; Ceşiyârî, *Kitâbü'l-Vüzerâ' ve'l-küttâb*, Kahire 1938, s. 13; Ezdî, *Hikâyetü Ebi'l-Kâşım el-Bağdâdî* (nşr. A. Mez), Heidelberg 1902; Ebû Bekir es-Sûlî, *Ahbarü'r-Râdt-Billâh ve'l-Müttakî-Lillâh* (nşr. H. Dunne), Beyrut 1403/1983, s. 85-90, 131-134, 142-145, 194-200, ayrıca bk. İndeks; Tenûhî, *Nişvârü'l-muḥâdara* (nşr. D. S. Margoliouth), Kahire 1920, I; Damas 1348/1930, VIII; Mes'ûdî, *et-Tenbîh*, VI, 454-459; Hamza el-İsfahânî, *Târîhu sinî mülûkî'l-arz ve'l-enbiyâ*, Beyrut, ts. (Dâru Mektebeti'l-Hayât), s. 130; Makdisî, *Kitâbü'l-Bed' ve'l-târîh*, IV, 101; a.mlf., *Ahşenü't-tekâşım*, s. 119-120, 121; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem* (nşr. H. F. Amedroz), Bağdad 1332-33/1914-15, I, 74-75; Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, I-XIV; *Ahbarü'd-devleti's-Selcûkiyye*, s. 19, 20, 21, 23, ayrıca bk. İndeks; İbnü'l-Cevzî, *Menâkıbü Bağdâd*, Bağdad 1921, s. 7-8, 9-10, 11, 12-15; a.mlf., *el-Muntazam*, V, 21, 143, 144; VI, 3, 130, 140, 317-318; Yâkût, *Mu'cemü'l-büldân*, I, 678-679; II, 954; III, 613; IV, 254; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, V, 426-428; VIII, 85-86; XI, 152; İbnü't-Tiktakâ, *el-Fahrî*, Beyrut, ts. (Dâru Sâdır), s. 144, 145; İbn Hallikân, *Vefeyât*, II, 311; Kazvînî, *Âşârü'l-bilâd*, Beyrut, ts. (Dâru Sâdır), s. 313-328; İbnü'l-Füvâtî, *el-Havâdisü'l-câmi'a* (nşr. Mustafa Cevâd), Bağdad 1351; Ebû'l-Fidâ, *Târîh*, İstanbul 1286/1869-70, I, 292; II, 3, 22, 27, 211; Müstevfî, *Nüzhetü'l-kulûb* (Strange), s. 44-47; İbn Battûta, *Tuhfetü'n-nüzzâr*, I, 140-141; Makrîzî, *Kitâbü's-Sulâk*, III, 100; İbn Tâğrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire* (Popper), I, 345; II, 16; III, 85, 270; V, 135; Münşî el-Bağdâdî, *Rihle* (trc. Abbas el-Azzâvî), Bağdad 1948; İskender Bey Münşî, *Târîh*, I, 75; III, 695, 726 vd.; Sarre-Herzfeld, *Archäologische Reise im Euphrat und Tigris-Gebiet*, Berlin 1900, s. 35, 43, 45; M. Streck, *Die Alte Lands haft Babylonien*, Leiden 1900, I, 49-50; G. Le Strange, *Baghdad during the Abbasid Caliphate*, Oxford 1924; S. H. Longrigg, *Four Centuries of Modern Iraq*, Oxford 1925; Mahmûd Şükrî el-Âlûsî, *Târîhu mesâcidi Bağdâd ve âşârühâ*, Bağdad 1346; R. Levy, *A Baghdad Chronicle*, Cambridge 1929; D. S. Sassoon, *History of the Jews in Baghdad*, Letchworth 1949; A. Sousa, *Atlası Bağdâd*, Bağdad 1902; A. A. Duri, "Baghdād", *El²* (İng.), I, 894-958; H. Kennedy, "Baghdad", *Elr.*, III, 412-415.



ABDÜLAZİZ ED-DÜRİ

II. OSMANLI DÖNEMİ

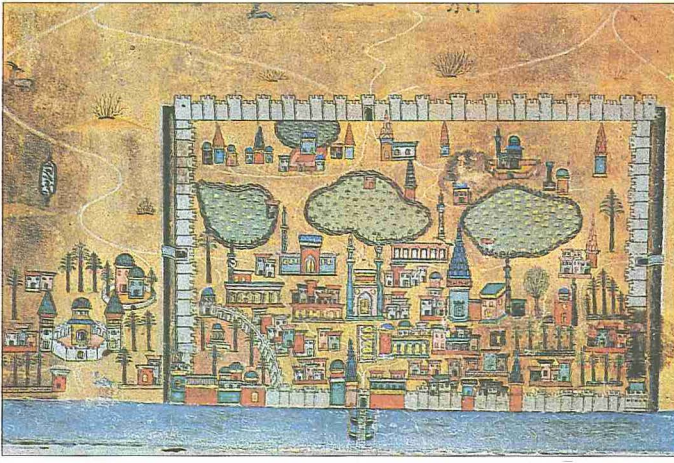
Bağdat 1508'de Safevîler'in eline geçmesinden Kanûnî Sultan Süleyman tarafından 1534'te alınmasına kadar Safevîler'le Osmanlılar arasında uzun mücadelelere sahne oldu. Ticaret yolları üzerinde bulunması, Osmanlılar'ın Avrupa ile mücadelesinde Bağdat'ı ön plana çıkardı. Nitekim Avrupa'yı ekonomik baskı altına almak isteyen Osmanlı Devleti Anadolu ve Karadeniz ticaret yollarına sahip olduktan sonra Basra'dan Bağ-

dat'a, oradan da Suriye'ye uzanan hattı ele geçirmek için faaliyete geçti.

Şah İsmâil'den sonra tahta geçen I. Tahmasb devrinde Bağdat Muslu kabilesinden Zülfikar Han'ın nüfuzu altına girdi. Zülfikar Han Kanûnî adına hutbe okutup para bastırdı ve ona bağlılığını bildirmek üzere elçiler gönderdi. Bunun üzerine I. Tahmasb 1529'da Zülfikar Han'ı cezalandırmak için ordusu ile şehir civarına geldi. Zülfikar Han müdafaa tertibatı aldıysa da Tahmasb tarafından elde edilen kardeşlerinin ihaneti sonucu yakalanarak idam edildi ve bu şekilde Bağdat tekrar Safevîler'in eline geçti. Şerefeddin oğlu Tekeli Mehmed Han Bağdat valiliğine tayin edildi.

Kanûnî Sultan Süleyman İrakeyn Seferi'nde Tebriz'i fethedip Irak'a yürüdüğü sırada Mehmed Han kendisine karşı oluşan muhalefet yüzünden Bağdat'ı terketmek zorunda kaldı. Bunun üzerine halk şehrin anahtarlarını vezîriâzam Makbûl İbrâhim Paşa'ya teslim etti. İbrâhim Paşa Bağdat'a girdi, ancak yağmaya meydan vermemek için askeri şehir dışında tuttu. Kanûnî de 24 Cemâziyelevvel 941'de (1 Aralık 1534) şehre girdi. Fuzûlî bu fetih için, "Geldi burc-ı evliyâya pâdisâh-ı nâmdâr" mısraı ile tarih düşürmüştür. Padişah Bağdat'ta kaldığı dört ay içinde Kâzimiye'de Safevîler tarafından yapımına başlanan ve yarım kalmış olan camiyi tamamlattığı gibi Abdülkâdir-i Geylânî'nin cami ve türbesi için zengin vakıflar kurdu. İmâm-ı Âzam'ın mezarını buldurup burada türbe, cami ve medrese inşa ettirdi. Ayrıca Âzamiye Kalesi'ni yaptırarak Bağdat'tan dönüşünde buraya Diyarbakir eski beylerbeyi Süleyman Paşa'yı vali tayin etti ve şehrin muhafazası için yeteri kadar kuvvet yerleştirdi.

29 Mayıs 1555'te Amasya Muahedesi ile hukuken Osmanlı Devleti'ne bağlı olduğu kabul edilen Bağdat'ta I. Ahmed devrine (1590-1617) kadar bazı aşiret ayaklanmaları dışında önemli bir hareket görülmemektedir. I. Ahmed devrinde ise Celâlîler'den bölükbaşı Tavîl Ahmed ve oğlu Mehmed isyan etmiştir. Bu isyanları bastırmaya Nasuh Paşa gönderilmiş, paşa önce Tavîl Ahmed'e, sonra oğluna mağlûp olmuşa da Mehmed bir tekke bânisi olan Mehmed Çelebi adında biri tarafından öldürülmüş, yerine geçen kardeşi Mustafa'nın isyanı da Cigalazâde Mahmud Paşa tarafından bastırılmıştır.



XIV. yüzyılın
ilk yarısında
Bağdat'ı
gösteren
bir minyatür
(Matrakçı
Nasuh,
*Beyân-ı
Menâzil-i
Sefer-i
İrâkeyn*,
İÜ Ktp., TY,
nr. 5964, vr. 47^b)

I. Ahmed'den sonra merkezî otorite-nin sarsılması sebebiyle Bağdat'ta yeni-den isyanlar çıktı. Bu isyanların elebaş-ılarından yeniçeri zâbiti Bekir Suba-şı ile azebler ağası Mehmed Kanber dev-leti en çok uğraştıran âsilerdir. Bağdat valiliğinde bulunan Hâfız Ahmed ve Ke-mankeş Ali paşaların çabalarına rağmen eyaletin İran'a yakın bulunması ve Safe-vîler'in işe karışmaları yüzünden isyan-lar kolayca bastırılmadı. Hatta bir ara Bekir Subaşı Şah Abbas'la münasebet dahi kurdu. Ancak bu sırada Bekir Su-başı ile Mehmed Kanber arasında doğan rekabet ve nüfuz mücadelesi, Mehmed Kanber'in Bağdat Beylerbeyi Yüsuf Pa-şa ile birlikte Bekir Subaşı taraftarlarını ortadan kaldırmak istemelerine yol aç-tı. Bu arada Yüsuf Paşa'nın ölümü iç ka-lenin âsilerin eline geçmesine sebep ol-du ve bunun üzerine Diyarbekir Beyler-beyi Hâfız Ahmed Paşa Bağdat'a gönde-rildi. Ahmed Paşa Bağdat üzerine yürür-ken bir taraftan da Şah Abbas'la yakın temasa geçen Bekir Subaşı'nın beyler-beyliğe tayinini istedi ve bu teklif dev-let tarafından da uygun bulundu. Nite-kim Bekir Subaşı'ya yardıma gelen İran'ın Hemedan beylerbeyi Safî Kuli Han Hâfız Ahmed Paşa'nın Bağdat'tan çekilmesi-ni, aksi halde iki devlet arasındaki barı-şın bozulacağını bildirdi; bunun üzerine Hâfız Ahmed Paşa Bekir Subaşı'yı acele olarak beylerbeyi tayin etti ve Bekir Su-başı da İran taraftarlarını şehirden kov-du. Şehri teslim almaya gelen, ancak al-datıldığını anlayan Şah Abbas, 1623 Tem-muzunda ordusunu Bağdat üzerine sev-kederek şehri kuşattı. Bu durum karış-ısında Bekir Subaşı Osmanlı Devleti'nden yardım istemek zorunda kaldı. Üç ay müddetle muhasara edilen Bağdat'ta kıtlık başladı ve bu arada Bekir Subaşı öldü. Şah Abbas'ın kendisine Bağdat va-

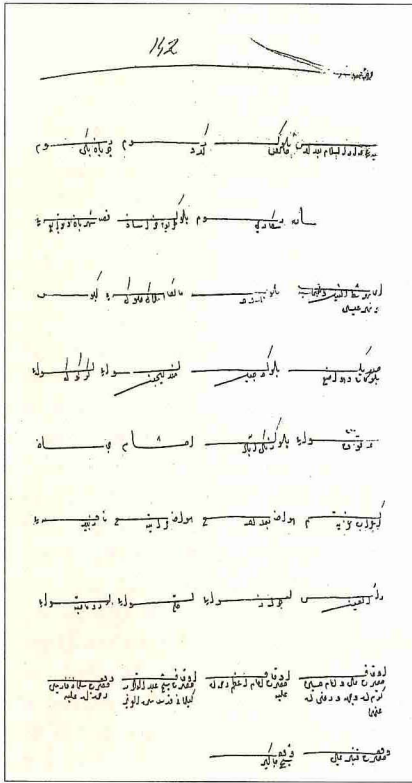
liliğini vaad ettiği oğlu Derviş Mehmed ise bu vaade aldanarak müdafaa etmek-te olduğu iç kaleyi Safevîler'e teslim etti (28 Kasım 1623). Şah Abbas verdiği sözün aksine Sünnî halka büyük zulüm yaptı ve katliamda bulundu; İmâm-ı Âzam ve Abdülkâdir-i Geylânî türbelerini tahrip ettirerek cami ve medreseleri ahır hali-ne getirdi. Katliamdan kurtulan Sünnî-ler ise Bağdat'tan sürüldüler. Osmanlı Devleti, IV. Murad'ın çocuk yaşta bulun-masına ve İstanbul'da karışıklıklar çık-mış olmasına rağmen şehri kurtarmak için harekete geçti. Hâfız Ahmed Paşa kumandasındaki Osmanlı ordusu 13 Ka-sım 1625'ten 3 Temmuz 1626'ya kadar Bağdat'ı kuşatma altına aldı. İranlılar şehri tam teslim edecekken Osmanlı or-dusunda çıkan hastalık ve ayrıca yorgun-luk bu teslimi engelledi. Bağdat, Şah Ab-bas'ın halefi Şah Safî zamanında 1629'-da İran seferine çıkan Sadrazam Boş-nak Hüsrev Paşa tarafından ikinci defa muhasara edildiyse de kırk gün süren bu kuşatmadan da bir sonuç alınamadı. Bu arada Bağdat valisi bulunan Safî Ku-lî Han ölmüş, yerine zevk ve safaya düş-kün bir kimse olan Bektaş Han getiril-miştir. Bunun zamanında Bağdat'ta çıkan veba salgını şehirde kitle halinde ölüm-lere sebep oldu.

Bağdat 15 Ekim 1638'de başlayıp kırk gün süren bir kuşatma sonucu yeniden Osmanlı idaresine girdi. Osmanlı Sad-razamı Tayyar Mehmed Paşa'nın şehid düştüğü bu muhasara sırasında şehir büyük ölçüde harap olduğundan IV. Mu-rad şehrin ele geçirilmesinden sonra bi-naları tamir ettirdiği gibi İranlılar tara-fından tahrip edilen İmâm-ı Âzam'ın tür-besini onartıp Dicle'ye set inşası ve bazı mahallere su getirilmesi gibi faaliyet-lerde de bulundu. IV. Murad Bağdat'ta iki ay kaldıktan sonra beylerbeyliğe Kü-

çük Hasan Paşa'yı getirerek İstanbul'a döndü. Kasrışîrin Antlaşması'yla da İran-lılar Bağdat'ın Osmanlılar'a ait oldu-ğ-u kabul ettiler. Bundan sonraki Bağ-dat valileri Musul'dan Basra'ya kadar olan sahada devlet otoritesini sağlamak-la uğraştılar. Meselâ valilerden Kara Mus-tafa Paşa, Basra Valisi Hüseyin Paşa'n-ın isyanını bastırarak asayiş temin etti (1667). Ancak Basra önce Müntefik aş-i-reti şeyhi Ma'nî'nin, ardından da Hüvey-ze Hanı Ferecullah'ın hâkimiyetine girdi, bir süre sonra ise İranlılar'ın eline geç-ti. Osmanlı Devleti 1683'te başlayan ve 1699'a kadar devam eden Avusturya, Rusya, Prusya ve Venedik savaşları do-layısıyla bölgeye yeteri kadar ilgi göste-remedi. Savaşın sona ermesinden sonra ise Bağdat Valisi Daltaban Mustafa Pa-şa'nın seraskerliğinde düzenlenen sefer-le Kurna ve Basra yeniden Osmanlı ida-resine girdi.

1704'te valiliğe getirilen Eyüplü Ha-san Paşa ve oğlu Ahmed Paşa'nın vali-likleri Bağdat'ta yeni bir dönemin baş-langıcı oldu. Hasan Paşa on dokuz yıl sü-ren valiliği sırasında bölgede huzursuz-luklar çıkaran âsi aşiretleri sindirerek asayiş sağladı. Şehre giren yiyecek mad-deleri üzerinden alınmakta olan vergi-leri de kaldırarak halkın sevgisini kazan-dı. Enderun'da yetiştiği için Bağdat'ta Osmanlı sarayı teşkilâtına benzer bir teş-kilât kuran Hasan Paşa has oda, hazine ve kiler odaları ile bir mektep kurdu. Sa-tın aldığı Abaza, Gürcü ve Çerkes köle-lerle bazı eşraf çocuklarını sarayda eğit-ti. Daha sonra bunlar önemli mevkilere geldiler. Bağdat'ta huzur ve güveni sağ-layan ve bu sırada İran'la başlayan sa-vaşlarda serasker bulunan Hasan Pa-şa'nın vefatı üzerine Bağdat valiliği ve ordu kumandanlığı oğlu Ahmed Paşa'ya verildi. Babasının siyasetini sürdüren Ah-med Paşa bir yandan İran'a karşı başa-ryla mücadele ederken bir yandan da Bağdat'a saldıran Benî Cemîl kabilesini cezalandırdı.

1733'te Nâdir Şah tarafından kuşatı-lan Bağdat, Ahmed Paşa'nın şiddetli mu-kavemeti sonucu yedi ay dayandıktan sonra Topal Osman Paşa kumandasın-daki Osmanlı ordusunun 20 Temmuz 1733'te Nâdir Şah'ı mağlûp etmesi üle-rine muhasaradan kurtuldu. Ancak Nâ-dir Şah çıktığı Hint seferinden dönüşün-de Bağdat'ı tekrar kuşattı (1743) ve Ker-kük'ü zaptetti. 1746'da imzalanan Os-manlı - İran antlaşmasında Bağdat yi-ne Osmanlılar'da kaldı. Ahmed Paşa'nın



Bağdat eyaletinin IV. Murad devrinde idarî taksimatını ve vakıflarını gösteren belge (BA, 7D, nr. 1028, s. 142)

1747'de ölümünden sonra Bağdat valileri çıkan isyanları bastırmakla uğraşırlar.

Ahmed Paşa'nın ölümünden sonra âzatlı kölesi ve damadı Adana Valisi Süleyman Paşa Bağdat valisi oldu (1749). Bunun zamanında Arap kabileleri itaat altına alındı, Irak'ta emniyet ve asayiş sağlandı ve **memlûk*** yönetimi iyice yerleşti. Süleyman Paşa'nın Bağdat'ta büyük ölçüde taraftar bulması üzerine Osmanlı Devleti bundan sonra burada kendi istediği birini değil, nüfuz ve idareyi ellerine geçirmiş olan kölemenlerden birini tayin etmek mecburiyetinde kaldı. Bu sebeple Süleyman Paşa'dan sonra 1762'de kethüdâsı Ali, 1764'te de yine kethüdâlardan Ömer Paşa vali tayin edildi. Bu arada 1772'de çıkan veba salgını halkın büyük kısmının ölümüne ve sağ kalanların Bağdat'tı terk etmelerine yol açtı. Bu karışık durumda memlûkler arasındaki çekişmeleri fırsat bilen İranlılar Basra'yı ele geçirdi ve Basra mütesellimliğine kölemenlerden Süleyman Ağa getirildi. Bu durum İran serdarı Zend Kerim Han'ın ölümüne kadar devam et-

ti. Onun ölümü üzerine Basra mütesellimi bulunan Süleyman Ağa Osmanlı Devleti'ne başvurarak Basra eyaleti valiliğini istedi. Osmanlı Devleti Süleyman Paşa'ya Basra valiliğini verdikten başka ilâve olarak Bağdat ve Şehrîzor eyaletlerini de bağladı. "Büyük" lakabı ile anılan Süleyman Paşa Bağdat ve Basra valisi olunca daha önceki karışık durumdan faydalanarak isyan eden âsi kabileleri cezalandırdı, ayrıca Bağdat'ta büyük bir imar faaliyetine başladı, ticaret ve ziraatı teşvik etti. Merkezî hükümetle iyi geçindi ve Mısır seferi için 2000 kese yardım da bulundu. Ancak Bağdat'ta vuku bulan ikinci bir veba salgını ve Vehhâbî saldırısı bu gelişmelere engel oldu.

Büyük Süleyman Paşa'nın 8 Ağustos 1802'de ölümü üzerine yerine Ebû Gaddâre Ali Paşa tayin edildi. Ali Paşa Şam Valisi Azmzâde Abdullah Paşa ile Vehhâbîler üzerine sefere çıkmak için görevlendirilirse de bu sefer gerçekleştirilemedi.

Ali Paşa'nın katlinden sonra Osmanlı Devleti Bağdat'taki kölemen yönetimine son vererek valiliğe Yûsuf Ziyâ Paşa'yı getirmek istedi. Ancak Fransız elçisi Sebastiani'nin araya girmesi bu teşebbüsün gerçekleştirilmesine engel oldu ve valiliğe yine kölemenlerden Küçük Süleyman Paşa tayin edildi. Fakat kısa bir süre sonra icraatının hoş gitmemesi, Vehhâbîliğe meyletmesi ve Bağdat **muhalefât***'ını göndermemesi, Osmanlı Devleti ile arasının açılmasına sebep oldu. Bağdat'a gönderilen ve Süleyman Paşa ile görüşen Hâlet Efendi bir sonuç alamayınca topladığı kuvvetlerle Bağdat üzerine yürüdü, ayrıca el altından şehirde bir de isyan çıkarttı. Fakat yapılan savaşta yenildiyse de ertesi gün Süleyman Paşa'nın kuvvetleri dağıldı; Süleyman Paşa ise sığındığı bedevî tarafından öldürüldü. Bağdat'a giren Hâlet Efendi valiliğe kölemenlerden Abdullah Ağa'yı (Paşa) getirdi. Fakat Abdullah Paşa'nın bir müddet sonra Süleyman Paşa'nın oğlu Said Paşa ile yaptığı savaşta yenilmesi ve öldürülmesi üzerine (1813) Bağdat, Basra ve Şehrîzor vezir pâyesine yükseltildi. Said Paşa'ya verildi. Ancak Said Paşa'nın bazı uygunsuz hareketleri azledilmesine sebep oldu ve Halep'e sürüldü. Yerine eniştesi Dâvud Efendi (Paşa) getirildi (1817). Kölemenli Dâvud Paşa'nın on beş yıl süren valiliği sırasında Bağdat büyük gelişme gösterdi. Asayiş sağlandı, çeşitli hayrat eserleri tesis edilip kumaş imalâthaneleri açıldı. Avrupa'dan

getirilen ustalar sayesinde sanayide önemli ilerlemeler sağlandı; ziraat borçlarının silinmesiyle ziraatın gelişmesine yardımcı olundu. Bu arada Dâvud Paşa, meydana getirdiği ve I. Napolyon'un eski yaverlerinden Deveaux'ya tâlim ettirdiği 10.000 kişilik piyade ve topçu kuvveti sayesinde Basra yöresine tecavüz eden Müntefik Şeyhi Hammûd'u bertaraf etti. Öte yandan 1821'de başlayan İran savaşlarında da önemli başarılar kazandı.

Kölemenlerin Dâvud Paşa ile yeniden kuvvet kazanması, imparatorluk içindeki mütegalibeyi ortadan kaldırmak isteyen II. Mahmud'un siyasetine ters düşmekteydi. Ayrıca 1827-1829 Osmanlı-Rus savaşı için talep edilen parayı göndermeyip devletin buradaki nüfuzunu temsil eden **şikk-ı evvel*** defterdarı Sâdık Efendi'yi de öldürtünce Dâvud Paşa âsi ilan edildi. İngiliz elçisinin aracılığına rağmen tenkilî için Halep Valisi Ali Rızâ Paşa görevlendirildi. Ali Rızâ Paşa öncü olarak gönderdiği Kasım Paşa'nın öldürülmesi üzerine Bağdat'ı kuşattı. Doksan gün süren kuşatma sonunda Ali Rızâ Paşa halkın açtığı kapılardan şehre girdi ve hemen bütün kölemenler yakalanıp idam edildi. Sadece on beş kadarı saklanıp kurtulabildi. Dâvud Paşa ise devlet tarafından affedildi.

Dâvud Paşa'dan sonra on altı yıl süreyle Bağdat valiliğini Ali Rızâ Paşa yürüttü. Ondan sonra Necib, Nâmık, Gözlüklü Reşid, Takıyüddin ve Midhat paşalar Bağdat valiliğinde bulundular. Bunlardan 1869-1872 yılları arasında vali olan Midhat Paşa, Degare meselesi denilen önemli urban isyanını bastırdığı gibi Necid'i de itaat altına alarak Bağdat vilâyetine bağladı. Bağdat onun zamanında büyük bir gelişme göstererek modern bir hüviyet kazandı. Halkın refahı sağlandı, şehrin çevresindeki surlar yıkıldı, kuzeyden güneye doğru büyük bir cadde yapıldı, sokaklar genişletildi. I. Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru ikinci bir cadde açılmasına başlandı, fakat savaş sonrasında Osmanlı kuvvetlerinin şehirden çekilmesi üzerine cadde İngilizler'ce tamamlandı. 1888'den itibaren ise şehir Bağdat demiryolu ile Anadolu ve İstanbul'a bağlandı.

Bağdat Lozan Antlaşması'na kadar hukuken Osmanlı Devleti'ne bağlı kaldı. Irak'ın 23 Ağustos 1921'de bir krallık haline gelmesi üzerine ise bu devletin merkezi yapıldı.

400 yıla yakın bir süre Osmanlı idaresinde kalan Bağdat'tan seyahatnâmelerde kervanların buluşma yeri, Arabistan, İran ve Türkiye için önemli bir ticaret merkezi olarak bahsedilmektedir. Bu seyahatnâme yazarlarından Caesar Frederigo 1563'te şehirde pek çok tüccar gördüğünü; Sir Anthony Sherley her türlü malın kaliteli ve çok ucuza bulunduğunu, nehir üzerinde kalın zincir ve demirlerle birbirine bağlanmış, gerektiğinde açılabilen kayıklardan bir köprü yapılmış olduğunu anlatmaktadır (1590). Rauwolf ise sokakların dar ve evlerin sağlıklı olduğunu, paşanın ikametgâhı ile devlete ait binalar dışında birçok binanın harabe halinde bulunduğunu belirtir (1574). Ayrıca hamamların iyi bir durumda bulunmadığını, şehrin batı kesiminin etrafı açık büyük bir köy görünümünde olduğunu, doğusunun ise sağlam bir duvar ve hendeklerle çevrili bir halde bulunduğunu yazar. Seyyahlardan John Eldred de 1583'te Bağdat'ta Arapça, Farsça ve Türkçe konuşulduğunu kaydetmektedir. Portekizli Pedro Texeira Doğu Bağdat'ta 20-30.000 ev ile bir darp-hâne bulunduğunu, okçuluk ve tüfekçilik okullarının yer aldığını ifade etmektedir (1604). Ayrıca Tavernier, Evliya Çelebi ve Thevenot gibi XVII. yüzyıl seyyahları da Bağdat hakkında bilgi vermektedirler. Bunlardan Evliya Çelebi, Doğu Bağdat'ın etrafını çeviren surun yarım daire biçiminde ve 60 zirâ (arşın) yüksekliğinde olduğunu belirtmektedir. Kalenin kara tarafında 118, nehir tarafında ise kırk beş kule bulunmakta ve İmâm-ı Âzam, Karanlık Kapı, Ak Kapı ve Köprü Kapısı adlarında dört kapı yer almaktaydı. Evliya Çelebi surun uzunluğunu normal yürüyüşle 28.800 adım (yaklaşık 7 mil), Kâtib Çelebi ise 12.200 zirâ olarak belirtmektedir. 1853'te Bağdat'a gelen Felix Jones da daire şeklinde tasvir ettiği ve Dicle'den getirilen su ile doldurulmuş hendeklerle çevrili olduğunu söylediği Doğu Bağdat surlarını 10.600 yard (yaklaşık 6 mil) uzunluğunda gösterir.

Kanûnî Sultan Süleyman devrinde düzenlenmiş tahrir defterine göre (1544) Bağdat'ta çeşitli sosyal tesislere ve şahıslara ait kırk dört vakıf bulunuyordu (BA, TD, nr. 386, s. 222-241). Bunlardan Danyal Peygamber Mezar ve Camii, Huze-yfetü'l-Yemânî Alemdar Mezarı, Evlâd-ı İmam Hasan Mezarı, Mercâniyye Dârüşşifa ve Medresesi, Müstansiriyye Medresesi, Câmî-i Kebir, Cihan Şah Padişah, Zâviye-i Cemşid Bey, Mezâr-ı İmam

Abdullah, Makâm-ı Hızır Nebî, Makâm-ı Seyyid Abdurrahman b. Zeynüddin, Me-zâr-ı bint-i Ümmü Külsüm, Şeyh Necîbüddin Sühreverdî, Şeyh Şehâbeddin Sühreverdî, Hz. Ali makamı, Kameriyye Camii, Haydarhâne, Vefâiyye Medresesi, Ribât Medresesi, Yamanca Hatun Medresesi, İsmâiliyye Medresesi vakıfları en tanınmış olanlardır. Sözü edilen bu kırk dört vakfın 1544 yılı geliri toplamı 384.874 akçeye ulaşmaktaydı.

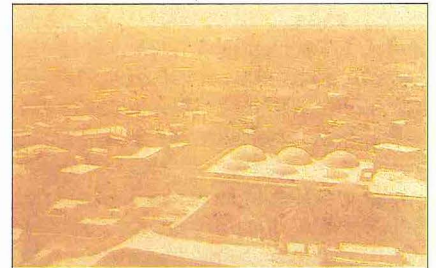
XVI. yüzyılda önemli vakıf gelirine sahip bu gibi eserlerin XVII. yüzyılda da mevcut olduğu, Evliya Çelebi'nin bunlarla ilgili kayıtlarından anlaşılmaktadır. Nitekim Evliya Çelebi pek çok cami ve han bulunduğunu söylediği Bağdat'ta dokuz caminin ismini zikretmekte, ayrıca sekiz kilise, üç sinagog, 700 tekke ve 500 hamamdan bahsetmektedir. Öte yandan IV. Murad dönemine (1623-1640) ait bir tahrir defterinde Hz. Ali ve İmam Hüseyin evkafının 1.365.044, İmâm-ı Âzam evkafının 48.850, Şeyh Abdülkâdir-i Geylânî evkafının 79.250, Selmân-ı Fârisî evkafının 13.413, Kanber Ali evkafının 11.697 ve Şeyh Câkir evkafının 57.796, Müstansiriyye Medresesi evkafının 21.662, Şeyh Şehâbeddin Sühreverdî evkafının 85.519, Mercâniyye Medresesi evkafının 95.110 akçe geliri bulunmaktaydı (BA, TD, nr. 1028, s. 8-11). Bunlardan bugün halen üniversite olarak eğitim veren Müstansiriyye Medresesi'nde yılda öğretime 708, imâmete 1062, müezzinliğe 708, hitabete 354, ferrâşa 354, talebelere 2124, nezârete 531 ve tevliyyete de 384 akçe olmak üzere toplam 12.951 akçe ücret kaydedilmiştir. Bu dönemde Bağdat'ın etrafının hurma bahçeleriyle çevrili olduğu da belirtilmektedir. Nitekim Bağdat şehri civarında 7232, vilâyette ise 305.253 hurma ağacı bulunmaktaydı.

İslâm medeniyetinin en önemli merkezlerinden biri olan, ancak Osmanlılar'a geçmeden çok önce bu özelliğini kaybeden Bağdat'ta Osmanlılar döneminde yeniden az da olsa ilim ve edebiyat sahasında ün kazanmış şahsiyetler yetişmiştir. Nitekim Kanûnî'nin Bağdat'ı fethettiği sıralarda burada bulunan ünlü Türk şairi Fuzûlî Osmanlı hükümdarı ve bazı devlet adamları hakkında kasideler yazmış, ondan sonra oğlu Fazlî de Türk edebiyatının seçkin simalarından biri olarak şöhret kazanmıştır. Yine meşhur divan şairi Rûhî ile *Gülşen-i Şuarâ* adıyla bir tezkire yazan Ahdî Bağdat'ın önemli şairlerindendir. Bunlardan baş-

ka Zihni, Zâyî, Aziz, İlmî ve Bağdat Mevlevîhanesi şeyhliğinde bulunmuş olan Yahyâ Dede, *Gülşen-i Hulefâ* müellifi Murtaza ile son devir Türk şairlerinden Ahmed Hâşim de Bağdatlılardır.

Osmanlılar tarafından fethinden sonra Bağdat ve civarının tahrir^{*1} yapılarak şehir yeni bir eyaletin merkezi halinde teşkilâtlandırıldı. 1560'larda eyalete yirmi dokuz sancak bağlıydı. 1578-1588 listelerine göre Bağdat eyaleti yirmi iki sancaktan ibaretti ve bazı sancakları yeni teşkil edilen Rakka eyaletine bağlanmıştı. Ayrıca eyalete bağlı sancaklardan Musul ve Deyrûrahbe beylerbeyilik haline getirilmişti. Bu sırada başlıca sancaklarını Erbil, Hille, Zengâbâd, Semevât, Kerkük, Cessânbedre, Harîrdîvîn, Bayat, Rûmâhiye, Derteng, Cevâzir, Vâsıt, Kasrîşîrin teşkil ediyor, İmâdiye ise yarı müstakil hükümet statüsünde eyalete bağlı bulunuyordu. Ayn Ali Efendi ise Bağdat eyaletinin on sekiz sancağa ayrıldığını, bunların yedisinde timar ve zeâmet sisteminin uygulandığını, diğer on bir sancağın ise "arz-ı hâliye-i Irâk" olarak adlandırıldığını, İmâdiye'nin kendi hâkimi tarafından tasarruf edildiğini yazar. Timar sisteminin uygulandığı sancakların ise Hille, Zengâbâd, Cevâzir, Rûmâhiye, Cengüle, Karatâk olduğunu belirtir. Sâl-yâne^{*2} li eyaletlerden olan Bağdat eyaletinin yıllık geliri 14 yük (1.400.000) akçe idi. Eyalette beylerbeyi, kadılar, yenice-ri, cebeci ve hisar ağaları, topçubaşı, hazine ve timar defterdarları, gümrük emini gibi yüksek devlet memurları da görev yapıyordu. Her yıl merkezden gönderilen kapıkulu askerleri Bağdat'ın iç ka-lesinde otururlardı. Safevîler'in eline geçtikten sonra eyalet sistemi dağıldı, ancak IV. Murad tarafından yeniden zaptı ile eski teşkilâtın kurulmasına çalışıldı. Bu dönemde Bağdat eyâleti Mendelican,

XIX. yüzyıl sonunda Bağdat'tan bir görünüş
(İÜ Ktp., Albüm, nr. 90.437)



Kerkük, Dükük, Cevâzir, Hille ve Rûmâhiye adlı timar sisteminin uygulandığı altı sancağa ayrılmıştı. XVII. yüzyılın ortalarında ise eyalet, bir kısmında timar sisteminin uygulandığı, diğerlerinde uygulanmadığı yirmi beş sancaktan ibaret bir durumdaydı. Büyük Süleyman Paşa'nın Bağdat eyaleti valiliğine tayininden sonra (1779) Basra ile Şehrızor sancakları da buraya ilâve edilerek uzun bir süre bu yöreler Bağdat eyaleti içinde yer aldı. Kölemen idaresinin son bulmasından sonra Irak'ın doğrudan merkeze bağlanması ile Basra, Şehrızor ve Musul ayrı vilâyet haline getirildi ve daha sonra Bağdat vilâyeti sadece Dîvâniye ve Kerbelâ'dan ibaret kaldı. Bağdat 1857'de yeni kurulan 6. Ordu'nun, daha sonra ise 13. Kolordu'nun merkezi oldu. V. Cuinet, Bağdat merkez sancağına bağlı Horasan, Azîziye, Hânîkîn, Mendeli, Sâmerâ, Cezîre, Delim, Kütül'amâre, Kâzîmiye ve Âne adlarında on kazası bulunduğunu ve sancakta 340.800 müslüman, 7000 hristiyan, 52.200 de yahudi nüfusun yer aldığını kaydeder.

BİBLİYOGRAFYA :

BA, TD, nr. 386, s. 222-241; nr. 1028, s. 8-11, 225-242; *Bağdad Sâlnâmesi*, Bağdad 1309, s. 209; Feridun Bey, *Münşeat*, II, 406; Selânikî, *Târih* (İpşirli), II, 745; Ayn Ali, *Kavânîn-i Âl-i Osmân*, s. 8, 36; Peçuylu İbrâhim, *Târih*, I, 206 vd.; Kâtib Çelebi, *Cihannümâ*, s. 409, 459 vd.; a.mlf., *Fezleke*, II, 129; Solakzâde, *Târih*, s. 486 vd.; Thevenot, *Relation d'un voyage au Levant*, Paris 1658, s. 576-592; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, I, 186, 193; II, 404 vd.; IV, 416, 419; Naîmâ, *Târih*, III, 47; Silâhdar, *Târih*, I, 399, 473; Nazmizâde Murtaza, *Gülşen-i Hulefâ*, İstanbul 1143, vr. 73, 79, 89, 135; Râsîd, *Târih*, I-II, tür.yer.; Küçük Çelebizâde Âsim, *Târih*, İstanbul 1282, tür.yer.; Cevdet, *Târih*, II, 52-61; III, 278; Vâsîf, *Târih*, I, 211; Lutfî, *Târih*, III, 132 vd.; VIII, 165; Hâvî, *Devhatü'l-vüzerâ*, Bağdad 1246, s. 49, 118, 164 vd.; J. Porter, *Turkey its History and Progress*, London 1854, II, 43-293; Ahmed Hamdi, *Usûl-i Coğrafya-i Kebîr*, İstanbul 1292, s. 352; Cuinet, III, 87, 90; Mehmed Emin, *Bağdad ve Son Hâdise-i Ziyâi*, İstanbul 1338-41, Giriş; İ. Metin Kunt, *Sancaktan Eyaletle (1550-1650)*, İstanbul 1978, s. 145-146, 165-166, 195; J. B. Tavernier, *Les Six Voyages en Turquie, en Perse et aux Indes* (nşr. S. Yerasimos), Paris 1981, I, 303 vd.; L. Bouvat, "Le Vilayet de Bagdad et son organisation administrative", *MM*, XXIII (1913), s. 240-267; Robert Mantran, "Bağdâd à l'Époque Ottomane", *Arabica*, IX, Leiden 1962, s. 311-324; Yusuf Halaçoğlu, "Midhat Paşa'nın Necid ve Havalisi ile İlgili Birkaç Lâyihası", *TED*, sy. 3 (1973), s. 150-152; İlhan Şahin, "Timar Sistemi Hakkında Bir Risâle", *TD*, XXXII (1979), s. 920; C. Baysun, "Bağdad", *İA*, II, 203-211.



YUSUF HALAÇOĞLU

III. KÜLTÜR ve MEDENİYET

Kuruluşunu takip eden yıllardan itibaren her alanda hızlı bir gelişmeye sahne olan Bağdat III-IV. (IX-X.) yüzyıllarda İslâm dünyasının en büyük şehri, en önemli ilim, kültür ve medeniyet merkezi haline geldi. Artan ticaret, servet ve refaha paralel olarak ilim, edebiyat ve sanatta da ciddi gelişmeler oldu. Bağdat'ta bizzat halife ve vezirlerin himaye ve teşvikleriyle kurulan müesseselerde ilim, kültür ve sanatta en önde gelen simalar yetişmiştir. İslâm kültür ve medeniyetine damgasını vuran Bağdat aynı zamanda Avrupa medeniyetinin doğuşuna da zemin hazırlamıştır.

Çeşitli dillerden Arapça'ya yapılan tercümelerin İslâm medeniyeti tarihinde önemli bir yeri vardır. Emevîler devrinde başlayan bu tercüme faaliyetleri Abbâsîler döneminde daha sistemli bir şekilde sürdürüldü; böylece hilâfet merkezi Bağdat, kuruluşunun üzerinden henüz bir asır bile geçmeden özellikle Hint ve İran menşeli eserlerin tercüme edildiği, Güney Avrupa'yı Ortadoğu ve Yakındoğu ile bütünleştiren bir merkez oldu; medeniyet ve kültür hareketlerinde önemli bir mevki işgal etti.

Helenizm'in iki büyük merkezinden biri olan Cündişâpûr Akademisi'ndeki Süryânîler, Hintliler, Harranlılar ve Nabatîler, Halife Hârûnürreşid ve Bermekîler'in teşvikiyle Bağdat'a gelerek buradaki tercüme faaliyetine katıldılar. Cündişâpûr Akademisi'ne mensup bilgiler Bağdat'ta İran ve Hint asıllı bilgilerle bir araya geldiler, yeni bir ilmî faaliyet başlattılar. Yunanca, Pehlevîce, Latince, Sanskritçe, Nabatîce ve Süryânîce yazılmış birçok eser Arapça'ya çevrildi. Bunun sonucu olarak Arapça sadece Kur'an ve şiir dili olmakla kalmayıp aynı zamanda felsefe ve ilim dili haline geldi. Tercüme faaliyetleri, Hârûnürreşid tarafından Bağdat'ta kurulan ve Me'mûn zamanında tam teşekküllü bir kurum haline getirilen Beytülhikme sayesinde oldukça hızlandı ve daha sonraki birkaç halife zamanında da devam etti. Başlangıçta bir tercüme bürosu ve kütüphane olarak faaliyet gösteren Beytülhikme daha sonra özellikle felsefe ve pozitif bilimlerin araştırıldığı bir merkez haline geldi. Beytülhikme örnek alınarak yüksek düzeyde ilmî araştırmalar yapacak bir merkez de Kayrevan'da kuruldu. Bu konuda Ağlebî Hükümdarı III. Ziyâdetullah'ı teşvik eden İbrâhim b. Ahmed Riyâzî (ö. 298/910) Bağdat'ta yetişmiştir.

IX-X. yüzyıllarda altın çağını yaşayan tercüme faaliyetleri sonunda felsefe, mantık, matematik, tıp, zooloji, botanik, kimya ve edebiyata dair eserler İslâm kültürüne kazandırıldı. Tercüme edilen eserler İskenderiye ve Cündişâpûr akademileriyle Hindistan ve Bizans kütüphanelerinden temin ediliyordu. Sehl b. Hârûn gibi ediplerin idaresindeki bir heyet Arapça'ya tercüme edilecek eserlerin tesbit, temin ve ehliyetli mütercimler tarafından çevrilmesi, tercümelerde dil ve üslup birliğinin sağlanmasıyla görevliydi. Bunları yazacak müstensihler hatta mücellitler bile itina ile seçiliyordu. O devrin tanınmış mütercimleri arasında Ömer b. Ferrühân et-Taberî (ö. 200/815), Huneyn b. İshak (ö. 260/873) ve Sâbit b. Kurre el-Harrânî (ö. 288/901) sayılabilir. Ya'kûb b. İshak el-Kindî de (ö. 256/870 [?]) redaktör olarak çalışmıştır. İlim ve kültürün halifeler ve devlet adamları tarafından himaye edilmesi üzerine çok sayıda ilim adamı ve mütercim Bağdat'a akın ettiği gibi şehirdeki kâğıtçı ve kitapçıların sayısı da arttı; edebî münazara ve toplantılar çoğaldı. Halkta kitaplara karşı merak ve ilgi başladı. Bununla beraber müslümanlar sadece tercümeyle yetinmediler; hem dinî hem de din dışı ilimleri sistematik bir şekilde ele alarak müstakil bir hüviyet kazandırdılar.

Böylece yeni bir medenî çevrede yükselme ve gelişme imkânı sağlanarak büyük âlim, filozof, düşünür ve edipler yetişti; Bağdat dinî ve din dışı ilimler sahasında büyük bir merkez oldu. Bunlar arasında cebirin kurucusu sayılan Muhammed b. Mûsâ el-Hârizmî (ö. 235/850), İslâm felsefesinin ilk temsilcisi Kindî, astronomi âlimi Fergânî (III/IX. yüzyıl), Ebû Ma'sher el-Belhî (ö. 272/886), tabip ve riyâziyecî Sâbit b. Kurre el-Harrânî, tabip, kimyacı ve filozof Ebû Bekir er-Râzî (ö. 313/925), astronomi âlimi Bettânî (ö. 317/929), İslâm felsefesinin en ünlü iki siması olan Fârâbî (ö. 339/950) ve İbn Sînâ (ö. 428/1037), matematik, astronomi, coğrafya, jeoloji, eczacılık vb. sahalardaki engin bilgisi ve araştırmacı zihniyetiyle Bîrûnî (ö. 443/1051) ve çok yönlü bir ilim ve tefekkür adamı olan Gazzâlî (ö. 505/1111) gibi âlimler, Câhiz (ö. 255/869), İbn Kuteybe (ö. 276/889) ve Müberred (ö. 285/898) gibi edipler yetişti.

Bağdat hakkında erken tarihlerden başlayarak günümüze kadar pek çok eser yazılmış ve ilmî araştırmalar yapılmıştır.